

Maria Barbara Topolska
Uniwersytet Zielonogórski

GENEZA I CHARAKTER PRĄDÓW ZACHODNIOEUROPEJSKIEGO OŚWIECENIA W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM

Zjawiska europejskiego Oświecenia z zakresu kultury symbolicznej i materialnej, wymienione tutaj hasłowo i opisane wybiórczo (szkolnictwo i wydawnictwa, architektura, kolekcjonerstwo, prywatne teatry, próby lokalnych reform itd.) nie pojawiły się nagle, w XVIII – do lat 30. XIX w. Były one skutkiem długotrwałego procesu pochodzącego na ziemiach litewsko-białoruskiej kultury zachodnioeuropejskiej, zwłaszcza od okresu reformacji. Procesowi zderzania się kultur łacińskiej i bizantyjsko-ruskiej (prawosławnej) towarzyszył proces ich przenikania. Spopularyzowane zaś treści literatury religijnej i świeckiej głównie w języku polskim oraz szczególnie owocna epoka baroku wpływały na przesunięcie się granicy cywilizacyjnej nad Dźwinę i Dniepr i powodowały narastanie różnic zwłaszcza pomiędzy Rosją a jej zachodnim sąsiadem¹.

Istotny dla dziejów kultury ziem wschodnich b. Rzeczypospolitej Obojga Narodów był wkład wszystkich grup wyznaniowych i narodowościowych w proces przesuwania się granicy zachodnio-cywilizacyjnej na wschód, zwłaszcza spolonizowanych mieszkańców tych ziem, a także licznie przybywających specjalistów z zachodu z Polakami na czele. Proces ten ciągle za mało zbadany ze względu na nacisk polityki na naukę historii i literatury w okresie realnego socjalizmu (1945-1990) miał przecież wielki wpływ na uznanie od połowy XVII w. elementów kultury polskiej i zachodniej, przez dobijającą się do bram Zachodu Rosję. Istotne jednak spotkanie z fenomenem naszej kultury miało miejsce w dobie wojny moskiewskiej, w czasie powstania kozackiego (1654-1667), kiedy wojska ojca Piotra I – cara Aleksego Michajłowicza spustoszyły skarby kultury zachodniej od Dniepru do Wilna, zabierając ze sobą około 100 tys. ludzi, w tym wielu mistrzów i rzemieślników, osadzanych wokół Moskwy. Paradoksalnie te niszczące i zaborcze wojny (granica z Rzeczpospolitą Obojga Narodów została ustalona na Dnieprze) wpłynęły na procesy polonizacji i okcydentalizacji kultury na dworze carskim już w końcu XVII w.

¹ Por. M.B. Topolska, *Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII w.*, Poznań–Zielona Góra 2002.

Koronnym dowodem przemian kulturowych w dobie unii Rzeczypospolitej z Saksonią (1697-1763) może być udział pisarzy ruskich zarówno z ziem ukraińskich, jak i litewsko-białoruskich w procesach naszego piśmiennictwa stanowiących około 60% ogółu pisarzy. Wszyscy oni (78 osób) w około 90% pisali w języku polskim, w tym ok. 30% w języku francuskim i tyleż w łacińskim². W dobie Oświecenia liczba pisarzy z ziem Litwy zmniejszyła się na rzecz Warszawy, aby zatriumfować w dobie romantyzmu³. Dopiero ok. 1840 r. wobec poematu Ryszarda Berwińskiego *Bogunki* (1840), podkreśla się „mocno”, iż te i inne próby dokonały „przełamania dominacji kresów i Litwy w geografii romantycznej”⁴.

Opisane tu zjawiska fenomenu transgraniczności kultury i cywilizacji, tak silne w całym jeszcze okresie zaborów, do dziś przetrwały w nikłej ilości na ziemiach litewsko-białoruskich. Złożyły się na to nie tylko przebudowy na cerkwie barokowych świątyń i budowie świeckie w stylu ruskiego monumentalnego klasycyzmu, ale burzenie i niszczenie w czasie ostatnich kilkudziesięciu lat wspaniałych zabytków zwłaszcza w stylu podziwianego do dziś wileńskiego baroku i zachodniego klasycyzmu. Promieniujące jeszcze do lat 30. XIX w. wpływy szkolnictwa w języku polskim, literatury i architektury, pozostawiły znacznie więcej śladów w naszej mentalności. Dzięki uchodźcom z tych ziem, głównie na Zachód i z Armią Polską na Wschód w czasie drugiej wojny światowej, a także i tym, którym udało się uniknąć eksterminacji sowieckiej przybywając do Polski (zwłaszcza na jej „odzyskane” ziemie zachodnie i do polskich ośrodków uniwersyteckich), tradycja przetrwała okres stalinizmu, PRL-owskiego socjalizmu i odrodziła się po 1990 r. Zdziwia więc trwałość skutków sfery symbolicznej owej „kresowej kultury”, tak widocznej od XVI w. do 17 września 1939 r. (zagarnięcie terenów wschodnich II RP przez armię sowiecką), która pozostawiła niezatarty ślad w świadomości mieszkańców tych ziem, którzy są dziś rozproszeni na wszystkich kontynentach.

*

Cezury chronologiczne epoki Oświecenia od lat 30. XVIII w. w naszym regionie wskazują na fenomen tej kultury, powiązanej w erze rozkwitu z europejskim nurtem za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego od 1764 r. W zakresie reform po-

² Z badań, które uzupełniają bibliografię polską opublikowaną w „Nowym Korbutie” por. tabele w pracy magisterskiej (pod kierunkiem M.B. Topolskiej): A. Chuda, *Wielonarodowe pochodzenie pisarzy polskich we wczesnej epoce Oświecenia*, Zielona Góra 2001.

³ Według E. Aleksandrowskiej (*Geografia środowiska pisarzy*, [w:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, Seria druga, praca zbior., red. Z. Goliński, Wrocław 1977, s. 221-222) w grupie inicjatorów (urodzeni 1710-1729) pisarze pochodzący z W. Księstwa Litewskiego stanowili 26,7%, ale w grupie twórców tylko 17,7%. Pisarze romantyczni z Litwy stanowili jednak 30-40% ogółu, co podtrzymuje obiegową opinię o Wilnie jako stolicy romantyzmu polskiego w jego początkach.

⁴ A. Witkowska, R. Przybylski, *Romantyzm*, Warszawa 2003, s. 479.

litycznych, jak i transferu treści Oświecenia, te przemiany najbardziej były widoczne pośród warstw posiadających. Według D. Beauvois, przejmowanie zachodnich nowinek w każdej sferze, a i wolność myśli: „rozsadzić miało zamknięty i błogi światek sarmackiej większości, zajętej jedynie pomnażaniem własnego bogactwa”⁵. Znanie opinii europejskiej reformy naszego państwa w dobie Sejmu Wielkiego i pierwsza w Europie konstytucja (3 maja 1791 r.) nie obrazują nadal wysiłków autorów programów tych reform z ziem litewsko-ruskich. Był to uznany na zachodzie Michał Wielhorski (ok. 1730-1814), bp Adam Naruszewicz (1733-1796), Marcin Dogiel (1715-1760), ks. Marcin Bohomolec (1720-1784), Joachim Chreptowicz (1720-1812), oraz król Stanisław August Poniatowski (1732-1798), w tym rola jego pisarstwa politycznego. Reformie szkolnictwa rozpoczętej w Koronie Polskiej od szkół pijarskich, na Litwie rozpowszechnionych od lat 30. XVIII w.⁶, zreformowaniu szkół jezuickich w połowie XVIII w., towarzyszyła prasa „Kurier Wileński” (od 1759 r.) i „Wiadomości Wileńskie” (od 1761 r.).

W momencie objęcia panowania przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1764 r. szkolnictwo znajdowało się w rękach jezuitów, pijarów, bazylianów oraz kilkunastu innych zakonów męskich i żeńskich⁷. Szkoły o obliczu bardziej świeckim reprezentowały 3 szkoły protestanckie, 4 kolegia pijarskie, a także jezuickie⁸. W Wilnie w 1756 r. powstało Collegium Nobilium i zreformowano istniejące od 1570 r. Collegium Wileńskie; od kasaty jezuitów – o nowym obliczu uczelnia wyższa.

Największe zasługi i ofiary ponieśli ci wszyscy, którzy na terenie ziem litewsko-białoruskich stworzyli na bazie funduszu pojezuickiego, po likwidacji zakonu w 1773 r., pierwsze ministerstwo oświaty – Komisję Edukacji Narodowej. Byli to jej komisarze pochodzący z omawianych ziem: Ignacy Jakub Masalski (biskup wileński), Michał Poniatowski, Joachim Chreptowicz (podkanclerzy W. Ks. Litewskiego), Adam Kazimierz Czartoryski (generał ziem ruskich) oraz Ignacy Potocki (pisarz wielki koronny). Tylko trzech pozostali byli z ziem polskich. Wszyscy zaś odegrali wielką rolę w Towarzystwie Ksiąg Elementarnych, które wydało wiele podręczników do nauki języka polskiego, litewskiego oraz języków obcych.

⁵ D. Beauvois, *Rzeczpospolita polsko-litewska z XVII wieku i pięć narodów na jej obszarach*, [w:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Lublin 2000, s. 249.

⁶ W l. 1730-1740 szkoły pijarskie na Litwie co roku miały od 300 do 400 uczniów. Ks. W. Sulc, *Spory Akademii Wileńskiej z pijarami o wyłączne prawo na szkoły*, „Ateneum Wileńskie”, R. XIV, z. 1, Wilno 1939, s. 136.

⁷ J.M. G i ż y c k i (*Bazylianie w Humanii*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, t. 27, 1800, s. 84) wymienia 22 szkoły publiczne zakonu grekokatolickiego bazylianów.

⁸ Według S. Bednarskiego (*Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków 1933, s. 422-423) obok troski o nowoczesny poziom nauk ścisłych wprowadziły wykłady dotyczące spraw politycznych i obywatelskich oraz wychowanie patriotyczne na tzw. sejmikach krytykując *liberum veto* i prywatę szlachty. Świadczy o tym *Mowa ekscercytującej się w szkolach młodzi*, Wilno 1734.

Po likwidacji zakonu jezuitów fundusz pojezuicki w 1774 r. wynosił 240 tys. zł rocznie. Powstałe szkolnictwo – dzieło Komisji Edukacji Narodowej w W. Ks. Litewskim liczyło 450 szkół początkowych i 38 średnich⁹. Po reformie Akademii Jezuickiej – w Szkole Głównej Wileńskiej prof. F. Narwojsz wykładał zasady matematyki Izaaka Newtona, Hieronim Strojnowski – prawo rzymskie i greckie oraz litewskie. Słynęli nadal uczeni, wychowankowie jezuitów. Na ok. 30 profesorów różnych specjalności było od 2 do 5 przybyszów z zagranicy, w tym 3 Francuzów. Nauki ścisłe, eksperymenty wykładane były od końca XVIII w. Astronomia stała na wysokim poziomie jeszcze za czasów jezuickich od czasu zbudowania wielkiego obserwatorium w Wilnie, w połowie XVIII w. (dzięki fundacji Elżbiety z Ogińskich Puzyniny oraz wysiłkom Marcina Poczobuta Odlanickiego i Tomasza Żebrowskiego). Zasobne w narzędzia sprowadzone z Anglii obserwatorium w Wilnie (KEN dodała mu w 1777 r. 2 tys. czerw. zł) mogło się równać z oksfordzkim. Szkoła chirurgiczna egzystowała już w Szkole Głównej od 1783 r. według projektu Rafała Czerwiakowskiego, wydział medyczny wzbogacony został darami Stanisława Augusta Poniatowskiego. W 1775 r. przybył Mikołaj Regnier z Alzacji (zm. w Wilnie w 1800 r.), zaś w 1792 r. – doktor medycyny z Wiednia Ferdinand Spitznagel. Ozdobą uczelni był przybyły z Grodna Francuz (historia naturalna) – J.E. Gilibert oraz profesor rysunku z Konstantynopola Rustem¹⁰.

Według I. Szybiak w 1781 r. było 2200 uczniów w szkołach akademickich i 1000 – w zakonnych¹¹. W 1803 r. było 7000 w 50 szkołach zakonnych. Stanowiły one również $\frac{3}{4}$ wszystkich szkół średnich, ale kształciły tylko ponad połowę uczniów¹². Proces zmagania świeckiego oblicza KEN z zakonami datował się od momentu I rozbioru (1772), a następnie po III rozbiorze (1795), kiedy władze carskie wykorzystały ten antagonizm oddając wiele szkół zakonem i pozostawiając jezuitów z ich uczelniami na Białorusi oraz w Inflantach. W 1772 r. Katarzyna II z braku szkół średnich pozostawiła 6 kolegiów jezuickich, z których kolegium w Połocku było Akademią niezależną w latach działalności carskiego okręgu szkolnego wileńskiego (1803-1831). Jej podporządkowano w latach 1803-1831 kilkanaście szkół jezuickich, powstałych na terenie imperium. Niezależne były również pensje żeńskie zakonów unickich i katolickich.

Komisja podzieliła szkoły na 10 wydziałów, w tym oddzielne: litewski, ruski, żmudzki, poleski, wołyński i ukraiński; każdy posiadał 6-klasową szkołę wydziałową, (średnią), 3-klasowe podwydziałowe (niższe) i szkoły elementarne. Zakonne miały

⁹ Por. L. S z y b i a k, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Monografie z dziejów oświaty*, red. J. Miąso, t. XV, Wrocław 1973.

¹⁰ L. J a n o w s k i, *W promieniach Wilna i Krzemieńca*, Wilno 1925, s. 49-51.

¹¹ L. S z y b i a k, *Szkolnictwo...*, s. 36-37.

¹² D. B e a u v o i s, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1822*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, Rzym-Lublin 1991, s. 146-148.

charakter zakładów prywatnych. Zalecenia Komisji łagodziły rygory religii katolickiej, zwłaszcza likwidując święta jezuickie i bractwa jezuickie, stosując utylitaryzm nauczania, naukę zwłaszcza logiki i przedmiotów ścisłych¹³.

Model szkolnictwa, wypracowany przez Komisję Edukacji Narodowej, w początku XVIII w. na ziemiach W. Ks. Litewskiego stał się podstawą zorganizowania 6 okręgów szkolnych w Rosji ukazem z 24 stycznia 1803 r.¹⁴ Z tym jednakże, iż tylko okręg szkolny wileński funkcjonował najlepiej, zaś moskiewski, dorpaccki, charkowski, kazański i petersburski dopiero później stały się prężnymi ośrodkami rosyjskimi otoczonymi najlepszą opieką carskiej administracji. W 1803 r., kiedy powstał Cesarski Uniwersytet Wileński (z 32 katedrami), był to okręg (8 guberni litewskich, białoruskich i ukraińskich) liczący 76 szkół średnich, w tym 50 zgromadzeń zakonnych (10 pijarskich i 13 bazylikańskich), a także 2 szkoły protestanckie i ok. 245 szkół parafialnych, w tym w samej guberni wileńskiej 109. Corocznie uczyło się w nich ok. 20 tys. uczniów, w tym ok. 13 tys. np. w 1822 r. w szkołach średnich, zaś uczelnia wileńska dorównywała swym poziomem zachodnioeuropejskim uniwersytetom¹⁵.

Wileński okręg szkolny na czele z uniwersytetem powierzono kuratorowi Adamowi Jerzemu Czartoryskiemu (1803-1824) twórcy tego systemu – za pozwoleniem liberalnego swego przyjaciela – cara Aleksandra I powstał z ogromną przewagą języka polskiego (wykładowego i szkolnego). Nie dziwi więc cytat: „Pan z Litwy, i po polsku? Nie pojmuję wcale – ja myślałem, że w Litwie to wszystko Moskale”¹⁶. Warto tu przytoczyć wypowiedź współczesnego białoruskiego historyka Zachara Szybieki, iż był to: „okres polskiej dominacji i litewsko-białoruskiego regionalizmu” i „polonizacji w imieniu rosyjskiego cara”¹⁷.

Uniwersytet Wileński odegrał ogromną rolę w rozwoju nauk ścisłych i przyrodniczych, zwłaszcza nowoczesnej medycyny, położnictwa (profesorowie: ojciec i syn Frankowie z Wiednia) i weterynarii (L. Bojanus z Darmstadt); stał się kolebką nowożytnej historiografii (Joachim Lelewel), olśniewał Instytut Sztuki. Na miarę europejską urządzona była biblioteka (E.G. Groddeck) licząca w 1827 r. 45 tys. wo-

¹³ W. S m o l e Ń s k i, *Przezwrot umysłowy w Polsce wieku XVIII*, „Studia Historyczne”, wyd. 4, Warszawa 1979, s. 187, 192-193.

¹⁴ Co potwierdzał ukaz z 18 maja 1803 i następne, które jednak wyłączały szkoły rosyjskie w guberni mohylewskiej, witebskiej i kijowskiej, tamże gimnazja oraz szkoły powiatowe synodu ewangelicko-reformowanego w Słucku i Kiejdanach do 1809 r. M. A m b r o s, *Zarys statystyczny szkół Wydziału Wileńskiego*, „Ateneum Wileńskie”, R. XIV, z. 1, Wilno 1939, s. 148. Językiem nauczania był język polski (zob. s. 161).

¹⁵ D. B e a u v o i s, *Szkolnictwo...*, t. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*, s. 126-128, 375, 259.

¹⁶ A. M i c k i e w i c z, *Dziady*, cz. III, [w:] *Utwory dramatyczne*, Warszawa 1983, s. 199.

¹⁷ „Przymusowa polonizacja ludności białoruskiej”, a przecież sam zauważa, że: w społeczeństwie rosyjskim traktowano ziemie białoruskie jako polskie.” Z. S z y b e k a, *Historia Białorusi 1795-2000*, Lublin 2002, przeł. H. Łaskiewicz, s. 21, 24, 37-40.

luminów (przesyłki głównie z Warszawy i z Paryża). Na 18 profesorów tytularnych 15 posiadało wyróżnienia Akademii Zagranicznych. Wybitni i znani w Europie (tak jak Adam Mickiewicz – poeta trzech narodów we Francji) uczniowie na wieki rozsławili uczelnię biorąc udział (215 filaretów w 1822 r.) w ruchu samodoskonalenia i samopomocy. Kilkunastu z nich najciężej ukaranych było spiskowcami (filomaci). Następnie ok. 500 studentów przyłączyło się do szeregów powstańców w kwietniu 1831 r. przeciwko Rosji¹⁸. Mimo trudnego dialogu z carskimi władzami oświatowymi rektorzy potrafili utrzymać samodzielność uczelni. Ale od procesu filomatów i filaretów w latach 1823-824 było to trudne. W 1831 r. w grudniu car Mikołaj podpisał ukaz o rozwiązaniu uczelni. Pokłosie jej działalności pomimo represji i procesu rusyfikacyjnego było widoczne zarówno w literaturze krajowej jak i na uchodźstwie, a ośrodki konspiracji powstałe po powstaniu listopadowym 1831 r. za granicą zasłużyły sobie na międzynarodowe uznanie i poparcie. Takim poparciem cieszyły się również placówki naukowe wileńskie, w tym największe Cesarskie Towarzystwo Lekarskie (15 członków w 1805 r., przed powstaniem styczniowym ok. 400, w sumie w l. 1805-1914 – 1100 członków, w tym korespondentów z całej Europy: z Paryża, jak wyliczam – 32, Londynu – 17, Edynburga – 4, Berlina – 26, Wiednia – 15, Królewca – 4, Halle – 3 Mediolanu – 1 itd. W sumie z 23 miast niemieckich było 62 członków, z 18 miast krajów zachodniej Europy dalszych 94)¹⁹.

Rozkwit oświaty w Wilnie staje się lepiej widoczny w działalności prężnej drukarni dzięki jej kierownikowi J. Zawadzkiemu i hojnej dotacji hr. Filipa Platera w 1811 r. oraz produkcji wydawniczej, odbijającej się duchem oświeceniowym na tle kilku oficyn zakonnych. W 1803 r. dawna jezuicka drukarnia akademicka (od 1575) była w kiepskim stanie i Józef Zawadzki (dom wydawniczy na skalę europejską przetrwał w rękach jego potomków do 1939 r. w Wilnie) zapewnił mu niebawom rozkwit²⁰. Do momentu odebrania mu praw drukarza uniwersyteckiego (1832) wydał 197 podręczników (nakłady rosły do 1500 egzemplarzy) oraz 761 tytułów książek²¹. W Wilnie w tym okresie ukazywał się francuskojęzyczny „*Messenger de Wilna*” („*Posłaniec Wileński*”) do 1807 r. i „*Kurier Wileński*”. W 1796 w Grodnie, a rok później w Wilnie, wychodził bezprawnie „*Kurier Litewski*”, zaś uczelnia w Wilnie wydawała w l. 1804-1805 „*Gazetę Litewską*”. Powstała filomacka gazeta studencka „*Tygodnik Wileński*” (23 numery już

¹⁸ D. B e a u v o i s, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832*, t. 1: *Uniwersytet Wileński*, przeł. z fr. I. Kania, s. 340, 364.

¹⁹ Por. H. I l g i e w i c z, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX w.*, Toruń 2005, s. 325-360.

²⁰ Por. R. C y b u l s k i, *Józef Zawadzki, księgarz, drukarz, wydawca*, Wrocław 1972.

²¹ *Materiały do dziejów literatury i oświaty w Wilnie; z archiwum drukarni i księgarni J. Zawadzkiego*, zebrał T. Turkowski, t. 1, Wilno 1935, s. 45.

w 1804 r.), zaś w l. 1805-1806 uniwersytecki „Dziennik Wileński”, wznowiony po wojnie napoleońskiej w 1815 r., wraz z „Tygodnikiem Wileńskim”, dzięki inicjatywie Joachima Lelewela, redakcja Michała Balińskiego z Towarzystwa Szubrawców, w którym Mickiewicz wydrukował swoje pierwsze utwory poetyckie, a w którym dominowała satyra na miejscowe społeczeństwo w duchu europejskim. Zlikwidowany został przez cenzurę w 1822 r. Od 1816 r. związane z Uniwersytetem były „Wiadomości Brukowe”, powstałe z inicjatywy Towarzystwa Szubrawców, zlikwidowane w 1822 r. z powodu zbyt swobodnych wypowiedzi w duchu masońskim, popierające radykalne przemiany w państwie z uwłaszczeniem chłopów włącznie²².

*

W dobie Oświecenia największe i spektakularne przemiany kulturowe na omawianych ziemiach dotyczą grupy magnackiej, a w ich siedzibach tętniących życiem muzycznym, teatralnym, czytelnictwem i wydawnictwami książek, w tym także tłumaczeniami z języka francuskiego oswajali się z nimi ubożsi szlachcice – grono twórców epoki Romantyzmu i Pozytywizmu w XIX w. Magnaci i szlachta z okazji sejmów i pobytów w Warszawie uczestniczyli w przedstawieniach teatralnych głównie zagranicznych trup już w pierwszym plenerowym teatrze w Ogrodzie Saskim w 1713 r. i kolejnym od 1716 r., i wreszcie „Operhauzie” – wielkim teatrze wzniesionym przez Augusta III Wettina w 1748 r.²³ Magnaci poszli za przykładem króla. Swoją teatr miał Michał Kazimierz Radziwiłł (1702-1762) w Białej Podlaskiej i Nieświeżu. Jego żona, Franciszka Urszula (1705-1753) była autorką wielu sztuk w języku polskim, jak np. *Miłość dowcipna* (Nieśwież 1746). Tłumaczyła również, jako pierwsza, komedie Moliera na język polski (wydane w zbiorze 14 sztuk i oper: *Komedye y tragedye*). Autorka wielu utworów Barbara Urszula z Duninów Sanguszkowa przetłumaczyła słynną, dziś zekranizowaną (pt. *Niebezpieczne związki*) 2-tomową powieść F.L. Gerarda, *Hrabia de Valmont...* (Warszawa 1788)²⁴.

Pośród 10 teatrów magnackich, najwięcej ich było (poza Warszawą oraz Puławami Czartoryskich) na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, jeśli wliczymy Podhorce Rzewuskich; obok scen organizowanych przez Radziwiłłów w Nieświeżu i w Słucku wyróżnił się teatr w Białymstoku Jana Klemensa Branickiego (1689-1771) – okazały

²² D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie*, t. 1, ..., s. 187-201.

²³ Mógł on pomieścić łącznie 540 osób. Przedstawienia za zaproszeniami odbywały się dwa razy w tygodniu, nawet mieszczanie mieli wydzielone 7 ławek, za ławkami szlacheckimi. W tym gmachu w 1765 r. otwarto teatr narodowy. M. Wiśniewski, *Teatr za czasów saskich w Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, praca magisterska pod kierunkiem M.B. Topolskiej (Instytut Historii WSP w Zielonej Górze 2000), s. 32-33, 48-56.

²⁴ *Nowy Korbuz*, t. 6, cz. 1, s. 114-116, 151.

budynek oddalony od wspaniałego barokowego pałacu²⁵. Pierwsze szkoły muzyczne i baletowe, które ćwiczyły miejscowe talenty, rozwijał w słynnym teatrze na wodzie w Słoniemiu Michał Kazimierz Ogiński (1728-1800), również poeta, dramatopisarz, tłumacz i kompozytor muzyki do przedstawień operowych. Dopiero w 1785 r. Wojciech Bogusławski (1757-1829) w Wilnie stworzył teatr zawodowy. Jego spektakle wystawiane były ówczesnie w Grodnie i we Lwowie.

Rozpowszechnienie sztuki teatralnej na ziemiach litewskich i białoruskich, jako forma zachodnioeuropejskiej kultury, nastąpiło za sprawą kolegów jezuickich. Cel dydaktyczny repertuaru w moralitetach, które przybierały postać sztuk lub dialogów, był dopełniany w czasie przerw, ku zabawieniu publiczności, tzw. intermediami w rodzimych językach. Zawierały humor sytuacyjny, wierszyki, piosenki a nawet taniec. Widowiska wystawiane były na ulicach i wokół świątyń w czasie uroczystości kościelnych i państwowych. W czasie inscenizacji związanych z Bożym Ciałem, pomimo obowiązkowej łaciny, można było posługiwać się językiem polskim, podobnie jak w prologach sztuk teatralnych²⁶. Obowiązująca łacina od połowy XVIII w. w sztukach teatralnych została zastąpiona w W. Ks. Litewskim językiem polskim, nawet w tradycyjnym repertuarze religijnym oraz antycznym. Według J. Lewańskiego w Wilnie od 1747 r. z 31 sztuk tylko 7 „recytowano po łacinie”²⁷. Tam wystawiono również w latach 1760-1761 sztukę *Amerikanin* oraz *Pan z Grona z Pana ubogi*. Autorzy takich tłumaczeń i przeróbek z języków: łacińskiego, włoskiego i francuskiego – miejscowi profesorowie i uczniowie – byli popularni i cenieni.

Elity W. Księstwa już w pierwszej połowie XVIII w. wykazywały przywiązanie do literatury europejskiej²⁸. Piszące kobiety reprezentuje np. Anna Radziwiłłowa (1676-1742) żona Karola Stanisława, po jego śmierci uzdolniony przedsiębiorca (wykup majątności, założycielka fabryk sukna, płócien, dywanów, mebli, szabli, szkła, szlifierni kamieni szlachetnych itd.), inicjatorka modernizacji pałaców rodowych w stylu rokoko oraz miłośniczka literatury francuskiej, której zbiór zakupiła do biblioteki w Białej. Pisała i wydawała książki religijne, historię rodu itd.²⁹ Podobne zasługi miała Józefa

²⁵ Por. S. W i n d a k i e w i c z, *Teatr polski przed powstaniem sceny narodowej*, Kraków 1921, s. 62 i n.

²⁶ J. O k o Ń, *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku*, Wrocław 1970, s. 21.

²⁷ J. L e w a Ń s k i, *Rola Kolegium i Akademii SJ*, [w:] *Wilno-Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*. Materiały z Międzynarodowej konferencji, Białystok 21-24 IX 1989, t. III, Białystok 1992, s. 29-30.

²⁸ Np. Kazimierz Michał Ogiński (zm. 1733) stworzył rkp. przeróbkę utworu G.F. Loredano (*La Diane*, Torino 1627), T. Z i e l i Ń s k a, *Ogiński Kazimierz Dominik, wojewoda wileński*, [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej PSB), t. XXIII, Wrocław 1978, s. 618.

²⁹ W. K a r k u c i Ń s k a, *Radziwiłłowa z Sanguszków Anna Katarzyna (1676-1746)*, PSB, t. XXX, Wrocław 1987, s. 386.

Aleksandra 2-voto Ogińska, żona Michała Kazimierza hetmana w. litewskiego i muzyka (1730-1800). Po nauce w Paryżu, jako wirtuoz-amator (skrzypce, klarnet, harfa) koncertował m.in. w salonie madame Geoffrain. Hetman nie tylko partycypował w kosztach budowy kanału spławnego i wybudował manufakturę włókienniczą, ale w l. 1777-1782 utrzymywał drukarnię w Słonimiu oraz zgromadził wielki księgozbiór. Z żoną, równie dobrze znającą język francuski, od 1758 r. wystawiali sztuki tłumaczone z tego języka w tym *Zairę* Woltera, urządzali reduty, koncerty, szkoły dla dziewcząt i chłopców – muzyków i tancerzy. Orkiestra M. Kazimierza wykonywała utwory muzyków niemieckich i austriackich, a zespoły operowe włoski i polski występowały w gmachu na 2 tys. widzów, wybudowanym w stylu barokowym w Słonimiu przez włoskiego architekta I. Moraino. Polski repertuar operowy był dziełem Ogińskiego, a jego polonezy wydawane i znane za granicą. Twórczość literacka inspirowana była wpływami Oświecenia i sentymentalizmu³⁰. Józefa Aleksandra po przebudowaniu własnej już siedziby w Siedlcach prowadziła podobną i znaną w kręgach kulturalnych oraz cenioną przez króla działalność teatralną i muzyczną³¹.

Znacznie bardziej znany jako kompozytor, choć nie jako działacz polityczny na rzecz autonomii W. Księstwa w ramach imperium carskiego przed czasami napoleońskimi, był Michał Kleofas Ogiński, podskarbi w. litewski (1765-1833). Był prezydentem Towarzystwa Typograficznego oraz I oddziału wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności. Złożona przeważnie z dzieł w języku francuskim biblioteka w zbudowanym nad Wilią pałacu w Zalesiu (zabrana w 1920 r. przez władze Litwy do Kowna), wzbogaciła się w pamiątki jego pióra w języku francuskim, niemieckim i polskim. Wykształcony także za granicą, od 1792 r. napisał 28 polonezów cieszących się powodzeniem od Petersburga, Kijowa i Moskwy do Paryża i Londynu; najbardziej znany jest polonez a-moll – *Pożegnanie ojczyzny*. Tworzył przedstawienia operowe, pieśni i inne utwory muzyczne³².

Szeroko znany był teatr Radziwiłłów w Nieświeżu i Słucku, a zwłaszcza działalność ks. Karola Radziwiłła³³. Można ją uzupełnić przedstawioną w legendarnej nieco formie, jako twórcy Alby obok Nieświeża, pobudowanej w duchu oświeceniowym osady. Współżyły tam idealnie wszystkie wyznania (katolicy, grekokatolicy, protestanci,

³⁰ Por. A. Ciechanowiecki, *Michał Kazimierz Ogiński und sein Musenhof zu Slonim*, Köln-Graz 1961.

³¹ Szczególnie bogato (festyny, operetka, plenerowe inscenizacje itd.) wypadła wizyta króla i ok. 200 innych gości. W 1791 r. impreza imieninowa dla męża miała charakter monumentalny i patriotyczny. E. Raabowicz, *Ogińska z Czartoryskich Aleksandra*, PSB, t. XXIII, s. 589, 591-592.

³² Z.L. oraz A. N-R., *Ogiński Kleofas Michał*, PSB, s. 634-636.

³³ J. Michalski, *Radziwiłł Karol Stanisław Panie Kochanku (1734-1790)*, PSB, t. XXX, 1987, s. 259-261.

prawosławni i starowiercy [staroobrzędowcy]) oraz Żydzi; chłopci, rzemieślnicy, wojsko. Rozwijała się wzorowa gospodarka rolna, sadownictwo itd.³⁴

W XVIII w. rozwijało się na ziemiach ruskich Korony drukarstwo silniej niż na ziemiach litewsko-białoruskich, gdzie królowało bez konkurencji w XVI do połowy XVII w.³⁵ Podkreślić przy tym trzeba prozachodnią działalność oficyn zakonu bazylianów, wydającą tłumaczenia m.in. z języka francuskiego oraz rosnącą liczbę oficyn prywatnych (5 w W. Księstwie i aż 17 na ziemiach ruskich). Przeważały urozmaicone, ze względu na zawartość zachodnich dzieł, biblioteki klasztorne, ale od XVIII w. rosła liczba bibliotek magnackich, a także szlacheckich.

Wzorcowym terenem reform oświeceniowych stały się ekonomie króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, określane „erą Tyzenhauza”, któremu według emigracyjnego historyka Stanisława Kościałkowskiego król dał wolną rękę. Obserwując gorączkę reform – zwłaszcza w Grodnie, król wierzył, iż są trwałe i godził się na nie, mimo wielu skarg w celu osiągnięcia wyższych dochodów na potrzeby dworu i reformatorskie przedsięwzięcia kraju. Jeszcze dziś w Grodnie pozostały ślady materialne z tego okresu: teatr, pałac, szkoła muzyczna, jeden domek bośniacki i parę gospodarczych nazywanych przez Tyzenhauza fabrykami (fachwerki).

Antoni Tyzenhauz, przedstawiciel spolonizowanej na Litwie rodziny z Holsztynu, zmarł bezżenny w 1785 r. w wieku pięćdziesięciu kilku lat, a ostatnie dwadzieścia lat życia plasuje go w rządzie ministrów europejskich dworów, którzy niezmordowanie i szybko przeprowadzali reformy w duchu Oświecenia. Wykształcony w Akademii Jezuickiej w Wilnie, wiele podróżował (1777-1778) ze swym przyjacielem ks. Franciszkiem Ksawerym Bohuszem po Śląsku, Czechach, Niemczech, Anglii (Londyn) i Francji (Paryż). To nie brak wykształcenia zawodowego i zbyt wielu środków finansowych (wydzierżawiono mu ekonomie królewskie w 1777 r.) spowodowały jego krach finansowy w 1780 r. Przy zadłużeniu skarbu litewskiego z powodu jego reform, sporą rolę odegrali jego przeciwnicy, zwłaszcza z „partii hetmańskiej” Ogińskiego, oraz ambasador rosyjski. Wykorzystano również skargi i sprawy sądowe pokrzywdzonych w reformach włościan, mieszczan oraz szlachty, a nawet magnatów (żona hetmana Branickiego) i duchowieństwa zakonnego (kameduli wigierscy). Po przybyciu do Grodna król odebrał mu zarząd i dzierżawę ekonomii wraz z sekwestrem rachunków i jego ruchomości (pałac na Horodnicy i inne nieruchomości). Sąd nakazał objąć

³⁴ *Pamiętnik o ks. Karolu Radziwille*, Lwów 1863, s. 64 i n.; *ibidem*, t. 2: *Podróż Stanisława Augusta z Warszawy do Nieświeża*, s. 48 i n.

³⁵ Na tych ziemiach były tylko 24 drukarnie w 14 miejscowościach, gdy na ziemiach ukraińskich aż 80 w 50 miejscowościach. Zestawione na podstawie: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w.*, z. 6: *W. Ks. Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Korotaj, Wrocław 1959; *ibidem*, z. 8: *Małopolska, ziemie ruskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław 1960.

w sekwestr dobra Tyzenhauza na sumę 1 miliona 800 tysięcy zł, ale po rozpatrzeniu sprawy raz jeszcze owe majątności uwolnił³⁶.

Reformy w Grodnie i ekonomiach królewskich w duchu Oświecenia objęły wszystkie sfery życia, towarzysząc wzrostowi kariery Tyzenhauza. Jako zwolennik przyszłego króla został pisarzem W. Księstwa (1763), koniuszym, a po wstąpieniu Stanisława Poniatowskiego na tron – zarządcą ekonomii królewskich na Litwie, podskarbiem nadwornym litewskim, starostą grodowym grodzieńskim, posłem (od 1761) i ministrem stanu w l. 1765-1780. Ekonomie: szawelska na Żmudzi, olicka (woj. grodzieńskie i trockie), ekonomia brzeska i kobryńska na Polesiu oraz największa mohylewska nad Dnieprem od 1777 r. liczyły 30 miast i miasteczek i ok. 20 tys. włók ziemi, lasów i puszczy. Posiadając również nadane mu włości prywatne, Tyzenhauz przeprowadzał pomiary, melioracje, zwiększanie obszaru pastwisk oraz (1766-1770) przywracał zniesione folwarki, robocizny (dwa dni w tygodniu z włóki [ok. 21 ha] – osiadłej), gospodarkę leśną itd. Początkowo dochody rosły, a widzialne skutki w postaci nowych prostych dróg wysadzanych drzewami, budowy gmachów administracyjnych i kramów kupieckich (Grodno, Szawle, Olita, Brześć, Postawy) itd. zadowalały króla. Posiadane przez chłopów grunta oszacowano według ich wartości. Powstały magazyny zbożowe, urządzenia przeciwko pożarom, lazarety i centralny szpital w Grodnie.

Od czasu pojawienia się na Litwie manufaktur, najpierw magnackich (Radziwiłłów), podziwiane były przez podróżnych z Europy zbudowane przez Tyzenhauza na większą skalę fabryki. Na przedmieściu Grodna – Horodnicy i w Łosośnie, na trakcie Petersburg – Warszawa w latach 1778-1779 powstały fabryki sukna, płótna, kapeluszy, fabryka pończosznicza i trykotarska, koronkarska, kamlotarska, jedwabiu, złotogłowiu, karet, igieł, broni, kart do gry, świec, olejarnia, garbarnia i papiernia. Pod Brześciem powstała huta z fryszerką, fabryka sukna wełnianego, w ekonomii olickiej zaś w miasteczku Szczecbrze – huta, w Szawlach – fabryka płótna, w ekonomii mohylewskiej – garbarnia i tkalnia. Tyzenhauz popierał rozwój rzemiosł, budował cegielnie, piece wapienne, browary, a zwłaszcza rozwijał sieć nakładczą. Liczba przedsięwzięć nie dorównywała jednak jakości i towary zalegały magazyny³⁷. Pensje i dodatki dla majstrów sprowadzanych z zagranicy podwyższały ceny towarów, a niedobory pokrywano z dochodów ekonomii.

Nie sposób jednak docenić zmysłu reformatorskiego Tyzenhauza na wzór europejski. Każda umowa z majstrem czy rzemieślnikiem zawierała obowiązki szkolenia przez nich uczniów. Przedsiębiorca zakładał również wiele szkół zawodowych i choć

³⁶ Zdaniem S. Kościałkowskiego (*Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski (1765-1778)*, „Alma Mater Vilnensis”, z. 4, Londyn 1956, s. 61) większe uchybienia znaleziono w procedurach oraz nieudolności współpracowników i komisarzy.

³⁷ *Ibidem*, s. 29-37.

manufaktury upadły poza sukienną i garbarnią w Grodnie (Kampania manufakturalna grodzieńska), sukienną w Brześciu, hutą oraz papiernią w Postawach, duże zyski przyniósł kantor grodzieński. Tyzenhauz prowadził bezpośredni handel z Litwy mając kontrahentów w dwudziestu kilku miastach europejskich. Powstał również Departament spławny ekonomiczny dla spławu drewna, zboża i innych towarów masowych do portów bałtyckich.

Stał na czele stronnictwa litewskiego i prodworskiego w opozycji do Rosji. Był ostatnią instancją w sprawach nadawania przez króla ziemi, orderów, stanowisk itd., posiadał ogromne wpływy w Trybunale Litewskim. Uległ mu były sejmiki szlacheckie za wyjątkiem słonimskiego – podlegał on bowiem hetmanowi Michałowi Ogińskiemu i tzw. partii hetmańskiej. Ogiński, podobnie jak Tyzenhauz przeprowadził reformy w Słoniemiu, a także reformę sejmiku wileńskiego pod wpływem biskupa Ignacego Massalskiego. Zdaniem S. Kościółkowskiego w czasie drugiego i trzeciego rozbioru stronnicy Tyzenhauza zdali egzamin obywatelski, zaś jego przeciwnicy znaleźli się na liście Targowiczan, zwalczających Tadeusza Kościuszkę³⁸.

Tyzenhauz był mecenasem oświaty i sztuk pięknych. Wznosił szkoły elementarne i średnie (także „francuską i niemiecką”), tworząc nowoczesne szkolnictwo zawodowe; zorganizował szkołę muzyczną i baletową w Grodnie, teatr, orkiestrę, galerię sztuki, zatrudniał zagranicznych architektów, utworzył Korpus Kadetów oraz drukarnię (wydawała m.in. Moliere, „Gazetę Grodzieńską” w l. 1776-1779 itd.). Największym jego osiągnięciem było sprowadzenie z Lyonu prof. historii naturalnej Giliberta, utworzenie gabinetów zbiorów mineralogicznych i przyrodniczych (darowane następnie uczelni wileńskiej), ogrodu botanicznego (ok. 3 tys. roślin) oraz wydanie w Grodnie jego przynoszącej mu rozgłos europejski pracy *Flora Lithuanica*. W założonej szkole lekarskiej na kilkunastu uczniów (1776-1781) był dział położniczy; wykładali również cudzoziemcy (1777-1780)³⁹.

Wielkie przemiany cywilizacyjne w duchu zachodnim dotyczyły mody, o czym zaświadczały testamenty szlachty, a nawet mieszczań, zwłaszcza zaś przemiany w architekturze i sztuce. Popularny od końca XVI w. styl baroku jezuitów od kościoła katolickiego w Nieświeżu (drugi po świątyni Il Gesu w Rzymie) począwszy w XVIII w. rozwinął się najpełniej w Europie w postaci baroku wileńskiego. Jego płodny i najważniejszy twórca protestant Jan Krzysztof Glaubitz zbudował w tym stylu (kilkustopniowe, ażurowe dwie wieże i faliste frontony) zarówno kościoły katolickie, unickie (np. w Połocku, Berezwechu), jak i zbory protestanckie. W stylu barokowym i w stylu

³⁸ *Ibidem*, s. 63.

³⁹ S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz Podskarbi nadworny litewski*, t. 2, Londyn 1970, s. 390-392, 413-425 i n.

wileńskiego baroku w XVIII w. powstały świątynie unickie w Witebsku oraz cerkwie prawosławne w wielu miastach Białorusi⁴⁰.

Już od początku XVIII w. zapatrzeni na Zachód możni stawiali coraz więcej na ziemiach litewsko-białoruskich klasycystycznych pałaców⁴¹, a i nadal barokowych⁴². W XVIII w. liczba magnackich siedzib – kilkunastu rodzin – w Wilnie powiększyła się do około 30, w tym Radziwiłłowie, Sapiehowie, Łopacińscy oraz Pacowie mieli po 3-4 pałace. W XVIII i w XIX w. wiele rezydencji i dworów było bogato wyposażonych we włoskie, francuskie i niderlandzkie meble, obrazy, wielojęzyczne biblioteki, porcelanę, lustra, gobeliny. Wiele z nich posiadało zbiory kolekcjonerskie. Na 475 pałaców i dworów na terenach litewsko-białoruskich w około 200 istniały zbiory obrazów, świadczących o kolekcjonerskiej pasji ich właścicieli⁴³. W rezydencjach pojawiali się zagraniczni goście, guwernerzy, orkiestry, teatr itd. Na przykład według A. Przeździeckiego w galerii malarstwa europejskiego zbieranego i kupowanego od wielu właścicieli z Litwy, Wołynia itd. przez hr. Tyzenhauza w Postawach na Litwie było „sześćdziesiąt obrazów szkół: włoskiej, holenderskiej, francuskiej i niemieckiej”, w tym Leonardo da Vinci, Antonio Corregio, Andrea del Sarto i inne, a także twórcy niderlandzcy jak: Rubens, Rembrandt, Breughel; malarze francuscy (P. Mignard) i niemieccy (A. Dürer)⁴⁴. Wśród wielu parków i ogrodów, co było już regułą w XVIII w., jako przykład można wymienić park francuski i angielski (9 ha) w Krasławiu Platerów w Inflantach Polskich z trawnikami strzyżonymi, tujami i innymi egzotycznymi krzewami; dywanami kwiatowymi. W Warkłanach (Inflanty Polskie) Michał Jan Borch założył ogród sentymentalny z malowniczymi grupami drzew i krzewów, z „ołtarzami, świątyniami sławy i cnoty”, z posągami królów polskich i innych znakomitych sław, który uczcił poematem w języku francuskim w 1795 r.⁴⁵ W Orzechowni (R. Aftanazy, połockie, t. 1), należącym do Zabieliów od połowy XVIII w., w bogato urządzonym nowym dworze z tego okresu znajdowała się galeria obrazów, reprezentowana przez najgłośniejszych malarzy europejskich i ich kopistów przywiezionych głównie z Francji

⁴⁰ Por. A.M. Kula g i n, *Prawosławnyja chramy na Bielarusi*, Encykłapedyczny dawiednik, Minsk 2000.

⁴¹ Np. Architekt Józef Pioli zbudował w latach 1713-1716 taki jednopiętrowy pałac –24 pokoje – z francuskim ogrodem hetmanowi wielkiemu litewskiemu Ludwikowi Pociejowi. R. A f t a n a z y, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 2, Warszawa 1991, s. 130-132.

⁴² Przed 1785 r. Sanguszkowie wzniesli w Dobrowlanach (wileńskie) barokowy pałac, styl ten nadal był b. modny, *ibidem*, s. 4, 75-77.

⁴³ Por. M.B. T o p o l s k a, *Zagłada kultury artystycznej na kresach*, „Tydzień Polski”, Londyn 4 sierpnia 2001, s. 12-13.

⁴⁴ A. P r z e ź d z i e c k i, *Galerya obrazów postawska*, „Atheneum”, t. 2, Wilno 1842, s. 194-202.

⁴⁵ M.J. B o r c h, *Jardin sentimental du château de Warkland dans la Comté en Russie Blanche*, Varsovie 1795; *Bibliografia polska Estreicherów*, t. 13, Kraków 1894, s. 269.

(Murrillo, Fragonard, Delacroix, Watteau). Starannie dobrana biblioteka – 1200 tomów mieściła się w sali z czarnego dębu. Pałac został rozgrabiony w 1918 r.

Według szkiców G. Guarenghiego „jaskrawo latynizująca” cerkiew w Połocku (Bogojawlenija z lat 1761-1779) wykazała podobieństwo do stylu wileńskiego baroku. Dbłość o budowlę cerkiewne była oczywista na ziemiach W. Księstwa, będących najtrwalszą ostoją prawosławia – ok. 270 cerkwi i 15 monasterów (ok. 250 tys. wyznawców)⁴⁶. Były to jednak ostatnie przykłady adaptacji zachodnich stylów architektonicznych w duchu harmonii wyznań i narodowości. Od końca XVII w. bardziej w budowlach prywatnych rezydencji umocnił się styl klasycystyczny, w którym zasłynął sprowadzony na te ziemie przez malarza Franciszka Smuglewicza – Carlo Spampani (kilkanaście obiektów). Z drugiej strony nadal np. w 1783 r. powstał w stylu wczesnego rzymskiego baroku kościół w Oświeci, a w 1765-1773 w stylu baroku wileńskiego dominikański kościół w Druji. W budowie cerkwi drewnianych kierunek latynizujący utrzymał się do połowy XIX w.⁴⁷

Przykładem umocnienia się wpływów zachodnich na dalekiej Białorusi był Szklów w połowie XVIII w., zamieszkały przez ludność białoruską, polską i żydowską z zamkiem, klasztorem Dominikanów, który powstał na miejscu zboru kalwińskiego (1619), z cerkiewiami unickimi i prawosławnymi. August Czartoryski wybudował, w zaplanowanym na wzór zachodni Nowym Szklowie 132 murowane kramy z ratuszem⁴⁸. Od 1772 r. nowy właściciel – faworyt carycy S. Zoricz postawił szereg budynków publicznych oraz pierwszą w Rosji szkołę kadetów. Teatr szklowski Zoricza, gromadzący europejską publiczność, był kontynuacją teatrów dworskich w W. Ks. Litewskim w XVIII w.

Katarzyna II postanowiła bramę wschodnią „zachodniego kraju”, czyli miasta Białorusi wschodniej (Połock, Mohylew, Mścisław i Witebsk, Homel i inne), ozdobić monumentalnymi budynkami administracyjnymi w stylu klasycyzmu, dla osłabienia wrażenia niezwykłości budowli sakralnych: katolickich, cerkwi greckokatolickich i prawosławnych w stylu wileńskiego baroku. Miasta nad Dnieprem zabrane Rzeczypospolitej miały być wizytówką Rosji w duchu Oświecenia. Za jej panowania, według W. Boberskiego, w kraju zachodnim ukończono wiele rozpoczętych przed pierwszym rozbiorem kościołów bazylikańskich w Witebsku, Tołoczynie, Onufriewie i Tadulinie;

⁴⁶ W. Boberski, *Architektura ziem I zaboru rosyjskiego*, [w:] *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego 1772-1915*, red. D. Konstantynów i n., Warszawa 1994, s. 50-51.

⁴⁷ Trójdzielną, o dwu wieżowej frontowej fasadzie cerkiew z Rosulna z 1849 r. była jednym z ostatnich ogniw dwu wieżowych ruskich i białoruskich barokowych świątyń unickich wznoszonych w XVIII w.; R. Bykowski, *Kierunki panujące w drewnianej architekturze cerkiewnej*, [w:] *Kultura i polityka...*, s. 94.

⁴⁸ M.B. Topolska, *Szklów i jego rola w gospodarce Białorusi wschodniej w XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XXX, 1969, s. 1-32.

dominikańskich w Agłonie, Posiniu, Smolanach i w Kniażycach; franciszkańskich w Dziśnie i Siennie i in.⁴⁹ Hr. Rumiancew, jako jeden z wielu nowych właścicieli, wystawił pałac w Homlu – pomnik zwycięstwa Rosji nad Turcją – trawestację wzorca Villi Rotondo Andrea Palladio⁵⁰.

Według R. Aftanazego, od XVII do XX w. przedstawiciele elit, ale i drobne ziemiaństwo pobudowało na ziemiach litewsko-ruskich 475 siedzib i rezydencji, a na ziemiach ruskich Korony aż 817 w stylu klasycystycznym, a także neoromańskim, neogotyckim i neorenesansowym⁵¹. Najtrwalsze wydawałoby się ślady materialne cywilizacji w duchu zachodnim przetrwały jednak w niewielkiej liczbie. Ginęły w zaskakującym tempie kościoły, dwory i rezydencje na ziemiach litewskich, ukraińskich i białoruskich od czasów pierwszej wojny światowej. Po 1945 r. np. został wysadzony sobór św. Józefa w Mohylewie w stylu klasycystycznym (NB wystawiony w 1780 r. na pamiątkę spotkania Katarzyny II z Józefem II).

*

W XVI-XVIII w. wytworzyła się widoczna w okresie zaborów, ale i później, zwłaszcza wśród wygnanych po 1939 r. polskich i spolonizowanych obywateli, specyficzna świadomość bardziej polityczna, niż etniczna⁵². Przynależność do Rzeczypospolitej Obojga Narodów oznaczała wszak już w drugiej połowie XVI w. „urodzonego Litwina (bądź Rusina) narodowości polskiej”. Według J. Bardacha przybierało to u innych przybyszów z Inflant, ziem niemieckich i innych wymiar trójszczęblowy⁵³. Żywotność tradycji historycznej, idei tolerancji oraz przekonania o sprawdzonym modelu współegzystencji różnych pod względem wyznaniowym i narodowościowym społeczności oznaczała według „krajowców” na przełomie XIX i XX w. prawo Litwinów i Białorusinów do samostanowienia, z podkreśleniem wspólnoty kulturalnej z Polską. Ta federacja miała opierać się na wyrzeczeniu się przez stronę polską dominacji w sferze politycznej. Ruch „krajowców” miał swoich poprzedników szczególnie wśród twórców

⁴⁹ Po pierwszym rozbiórze kościoły unickie, choć w opresji nadal miał 433 cerkwie parafialne (w 95% drewniane) i 20 klasztorów bazylikańskich. Najwięcej kościołów także katolickich powstało w diecezji inflanckiej głównie rodzin szlacheckich. W. B o b e r s k i, *Architektura ziem I zaboru rosyjskiego...*, s. 54 i przyp. 67.

⁵⁰ Por. W. B o b e r s k i, *Architektura ziem I zaboru rosyjskiego*, [w:] *Kultura i polityka...*, s. 47-49.

⁵¹ R. A f t a n a z y, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, wyd. 2 przejrzane i uzupełn., cz. I: *Wielkie Księstwo Litewskie*, t. I-II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991-1998.

⁵² Por. M.B. T o p o l s k a, *In Between Regional and State Patriotism. Conditions of National Consciousness in the Great Duchy of Lithuania in 15th and 18th Century*, [w:] *History, culture and language of Lithuania. Proceedings of the International Lithuanian Conference Poznań 17-19 september 1998*, ed. by G. Błaszczuk & M. Hasiuk, Poznań 2000, s. 164-171.

⁵³ J. B a r d a c h, *O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX-XX wieku*, [w:] *idem, O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 201 i n.

epoki Oświecenia i Romantyzmu, głównie pośród uczniów i profesorów uniwersytetu wileńskiego w l. 1803-1832. Zajmowali się oni badaniem prawa litewskiego, dziejów ziem litewsko-białoruskich, zwyczajami ludu itd. w języku polskim. Młodzież inteligencka i starsi, szczególnie w pierwszej połowie XVIII w. (A. Mickiewicz, J. Śniadecki, J. Lelewel, L. Jucewicz, A. Dowgird, B. Limanowski, J.I. Kraszewski, W. Syrokomla i inni), byli przedstawicielami „świadomości historycznej”. Ich epigonami są znani nam twórcy i wydawcy, jak zmarły już Jerzy Giedroń, noblista żyjący na emigracji – Czesław Miłosz, ze strony litewskiej Tomas Venclova, z białoruskiej Sokrat Janowicz itd. Mickiewicz (1798-1865) dał temu wyraz w poemacie *Pan Tadeusz* („Litwo ojczyzna moja...”), co spowodowało traktowanie go jako obywatela Litwy, Białorusi i Polski, pomijając sławny wątek pochodzenia żydowskiego. Był on Litwinem, w znaczeniu mieszkańca ziem litewsko-białoruskich byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także jednocześnie Polakiem – obywatelem Rzeczypospolitej⁵⁴.

Maria Barbara Topolska

GENESIS AND NATURE
OF THE WESTERN EUROPEAN ENLIGHTENMENT
IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

S u m m a r y

The Western European Enlightenment's symbolic and material output, listed and selectively described in this paper (University in Wilno, schools, publications, architecture, collections, private theatres, attempts at local reforms, etc.), did not appear all of a sudden in the XVIII century before the 1830s: it all stemmed from the long-continuing march of the Western European culture into the Lithuanian and Belarusian territories, especially since the Reformation. The clash of the Latin culture and the Byzantine-Russian (Orthodox) culture brought about their mutual penetration. The popularisation of religious and secular literature in the – mainly – Polish language as well as the extraordinarily fruitful Baroque period pushed the civilisation frontier farther east – to the Dźwina and Dnieper rivers. The differences – especially between Russia and its western neighbour – began to mount.

⁵⁴ NB pomnik Mickiewicza w Wilnie projektowany od 1858 r. w polskim środowisku, doczekał się tylko miniatury w akademickim kościele św. Jana w 1899 r. Dopiero w 1984 r. Litwini postawili jego pomnik w pobliżu sławnego kościoła św. Anny. J. P o k l e w s k i, *Projekty pomnika Mickiewicza w Wilnie w okresie międzywojennym w świetle ówczesnych krytyk i polemik prasowych*, „Lituano-Slavica Posnaniensia, Studia Historiae Artium”, V, 1991, s. 257 i n.